

УДК 94(477)«1917/1918»

III ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

3RD UKRAINIAN NATIONWIDE MILITARY
CONGRESS AND ITS VALUE

Зінкевич Р. Д.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії, музеєзнавства та культурної
спадщини, Національний університет «Львівська
політехніка» (Львів, Україна),
e-mail: zinkevych@i.ua

Буковський І. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії, музеєзнавства та культурної спадщини,
Національний університет «Львівська
політехніка» (Львів, Україна), e-mail:
ivan.armia@gmail.com

Zinkevych R. D.,

Ph.D., candidate of historical sciences, Associate
Professor of History, Museology and Cultural Heritage
department of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine), e-mail: zinkevych@i.ua

Bukovsky I. V.,

candidate of historical sciences, Associate
Professor of History, Museology and Cultural Heritage
department of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine), e-mail: ivan.armia@gmail.com

Досліджуються причини скликання та хід III Всеукраїнського військового з'їзду. Ставлення різних політичних сил до військового будівництва. Позиція Тимчасового уряду до проведення з'їзду. Аналізуються його постанови і як вони вплинули на подальші події в Україні. Ставлення делегатів з'їзду до більшовицького перевороту в Петрограді. Значення з'їзду і чому він в подальшому привів до проголошення III Універсалу та створення УНР і будівництва української держави.

Ключові слова: III Всеукраїнський військовий з'їзд, українізація, Центральна Рада, Всеукраїнська Рада військових депутатів, Український військовий генеральний комітет, український військовий рух.

The reasons for the convocation and the course of the Third Ukrainian Nationwide Military Congress are investigated. Attitude of various political forces to military construction. The position of the Provisional Government prior to the congress. The Provisional Government's resolutions and how they influenced further developments in Ukraine are analyzed. Attitude of Congress delegates to the Bolshevik coup in Petrograd. The significance of the congress and why it subsequently led to the proclamation of the 3rd Universal and the creation of the UPR and the construction of the Ukrainian state.

Keywords: 3rd Ukrainian Nationwide Military Congress, Ukrainization, the Central Council of Ukraine, Ukrainian Nationwide Council of Military Deputies, Ukrainian General Military Committee, Ukrainian military movement.

Осінь 1917 р. увійшла до нашої історії як час активних державотворчих процесів, які в подальшому призвели до створення української держави. Це був час, коли значна частина тодішніх політичних лідерів почала поступово усвідомлювати необхідність створення української держави та побудови національного війська. Багато в чому цьому процесу посприяв III Всеукраїнський військовий з'їзд.

Діяльність III Всеукраїнського військового з'їзду в українській історіографії висвітлена в працях В. Верстюка, О. Гуменюка, П. Мазіпчука,

О. Шуся та інших сучасних українських істориків. Але в основному вони містять довідковий характер і часто не заглиблюються в ті події, що відбувалися під час роботи з'їзду і яке вони мали значення в подальшому. Тому **мета** даної статті – зупинитися на більш детальному висвітленні роботи з'їзду та на його значенні.

Восени 1917 р. Тимчасовий уряд уже не був встані справитися з наростаючим національно-визвольним рухом на Україні. Наслідком цього стали велетенські зміни у політичній ситуації в Україні. Якщо до жовтня 1917 р. її визначали три головні політичні сили: Тимчасовий уряд, Центральна Рада і ліві партії Росії, то на даному етапі позиції першої були підірвані. В Україні Тимчасовий уряд міг розраховувати хіба що на штаб Київського військового округу. Головними суперниками, які претендували на владу в Україні, тепер стали Центральна Рада і ліві партії. Разом з тим, розуміючи яке важливе значення для завоювання на свою сторону солдатів мало національне питання, ліві російські партії в своїй агітаційно-пропагандистській роботі почали приділяти йому значно більше уваги. Особливо багато уваги національному питанню приділяли більшовики. Вони на словах обіцяли вирішити його, якщо прийдуть до влади, а насправді, як ми пізніше побачимо, більшовики його просто проігнорували і продовжили далі шовіністичну політику. Більшовики висунули ряд демагогічних заяв і обіцянок про проведення соціальних реформ і негайного підписання миру у випадку їх приходу до влади. Такі погляди приваблювали солдатські маси, які були вкрай вимучені війною, незалежно від національності. Врешті респт це відіграло важливу роль в їх розпропагуванні.

Поширення безладу в країні й армії, загострення протистояння Центральної Ради та Тимчасового уряду виносили на порядок денний нагальну потребу в певному коригуванні українського військового руху. Тому 8 жовтня 1917 р. на спільній нараді представників Всеукраїнської Ради військових депутатів (ВРВД) і Українського військового генерального комітету (УВГК) було вирішено скликати на 20–25 жовтня 3–й Всеукраїнський з'їзд. Для проведення відповідної організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи щодо підготовки до нього було обрано організаційну комісію. ВРВД, зокрема, готувала спільну доповідь про діяльність усіх їх комісій за весь період їх існування. Допомогу комісії у справі підготовки до з'їзду здійснювали члени агітаційно-просвітнього та організаційного відділу УВГК і агітаційно-організаційної секції ВРВД. Були відправлені від імені ВРВД телеграми, в яких говорилося про відповідні квоти делегатів від українських рад: фронтових, флотських і дивізійних – по 4 представники, окружних, армійських і гарнізонних – по 3, корпусних і артилерійських бригадних – по 2, інших частин – по 1. Отже, відбулася чергова зміна у порядку представництва на з'їзді, яка полягала в тому, що делегати вже представляли конкретні українські

військові організації. Як і на минулому з'їзді, були і представники від Вільного Козацтва. [9, с. 236].

Отже, восени 1917 р. українські військові почали готуватися до скликання Третього всеукраїнського військового з'їзду. Було створено організаційний комітет по скликанню з'їзду, головою якого було обрано Є. Нероновича, а писарем лікаря В. Кекала [15, 18 жовтня]. До з'їзду також готувалися і українські політичні партії. Основні завдання, які поставила партія українських соціал-демократів перед своїми делегатами напередодні Українського військового з'їзду були викладені в «Робітничій газеті». УСДРП вважала, що основним завданням української війська є «організація мас для боротьби за основні домагання українського народу, до яких не можна залучити утворення української постійної армії» [15, 3 жовтня]. Вони піднімали питання, про шляхи і спроби переходу до міліційної системи відбуття військової служби, про демобілізацію війська, яка повинна проходити планомірно і має стати важливим завданням організованих українських вояків. Всі українські військові частини повинні бути переміщені в Україну з інших частин Росії, а всі російські війська виведені з України [15, 3 жовтня]. На такій же позиції стояв М. Порш, який виступив в день відкриття з'їзду. Він говорив, що «українська революційна демократія крокує не до постійного війська, а до системи народної міліції» [15, 20 жовтня].

Перед початком відкриття військового з'їзду до приміщення цирку на Миколаївській вулиці, прибули солдати 1-го Українського полку ім. Богдана Хмельницького і запросили делегатів на урочистий молебень на Софіївському майдані. Там, крім солдатів українського полку, зібралися юнкери-українці шкіл прапорщиків та ще ряд частин Київського гарнізону, а також делегації від матросів Балтійського і Чорноморського флотів. Туди ж прибула колона залізничників, зійшлося багато жителів міста. Від Софіївського собору і до Михайлівського майдану було все заповнене людьми. Після молебню відбувся парад 1-го Українського полку [4, 21 жовтня].

Наперекір забороні Верховного головнокомандуючого III Всеукраїнський військовий з'їзд почав свою роботу 20 жовтня 1917 р., в якому взяло участь 965 делегатів (переважно українських есерів і соціал-демократів), а протягом засідань їхня кількість зросла майже в 2,5 рази [16, арк. 145; 12, 22 жовтня]. Вони представляли 3 мільйони вояків-українців [20, с. 363]. На відкритті з'їзду були присутні військові дипломати Франції, Бельгії та Румунії. Англійський консул Довглес [13, с. 471]. Президія з'їзду була сформована в такому складі: соціалісти-революціонери – Лебединець, Шаулко, Блонський і Чернець; соціал-демократи – Скарн і Табурянський; самостійник – Макаренко; позапартійний – Лорченко та націонал-революціонер – Коваленко. Головою з'їзду було обрано Лебединця. Про партійний склад з'їзду відомості даються не певні, бо поданий тут склад тільки тих делегатів, що приїхали напередодні.

Так, соціалісти-революціонери на з'їзді були представлені 738 членами, соціал-демократи – 111, безпартійні – 90, соціалісти – 24, самостійники – 22, націонал-революціонери – 13, більшовиків – 11, безпартійні соціалісти – 3, анархіст-індивідуаліст – 1, не в'яснено 80 чоловік [6, 22 жовтня]. Але є і інші дані партійного складу, з якими автори погоджуються, а саме: 650 – українських соціалістів-революціонерів, 101 – українських соціал-демократів, 3 безпартійних соціалістів, 23 – українських соціалістів-федералістів, 13 – націонал-революціонерів, 8 більшовиків, 21 – самостійник, 3 – конфедералістами, 82 – безпартійних, 1 – анархіст і 82 було нев'яснено [8, с. 302]. Отже ми бачимо, що склад з'їзду був дуже лівий. З'їзд поділився на фракції українських соціалістів-революціонерів (що охоплював біля 2/3 з'їзду), українських соціал-демократів і безпартійних [18, с. 39].

З вище викладеного матеріалу ми бачимо, що найбільший вплив на з'їзді мала фракція УПСР. Але вона мало зробила для прийняття делегатами більш радикальних рішень як у військових так і у політичних питаннях, хоча деякі члени з'їзду закликали до цього. До більш рішучих дій закликав представник Вільного Козацтва, який пророче сказав: «Пам'ятайте ви, члени з'їзду, з якими очима ви явитесь до війська, нічого не зробивши – хай раніше відправлять панахиду по Україні. Пам'ятайте ті, що хочете, щоб З'їзд роз'їхався, нічого не зробивши, то ви віддаєте свій народ на поталу москалям, пам'ятайте, що сучасний момент найзручніший, щоб здобути народові землю і волю. Час настав Україні сказати своє рішуче слово і це слово мусить сказати Третій Військовий З'їзд» [7, с. 368]. Також на з'їзді виступив член Крайового комітету охорони революції, невдовзі генеральний секретар продовольства Микола Ковалевський з такими словами: «Проти нас збираються великі хмари..., під час II Всеукраїнського військового з'їзду залунали пророчі слова першого універсалу: «Ми самі будемо творити своє життя», але вони не справили наших надій, бо наші провідники стали на компромісовий шлях. Ставаймо тепер на справжній шлях утворення власними силами Української демократичної Республіки!» [5, 11 травня].

Українські соціалісти не підтримали позиції самостійників і виступили проти них. Генеральний секретар М. Ковалевський заявив, що «трудовому народові не потрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани землі і волі не дадуть; йому потрібні ті, хто дасть землю і свободу, хто веде до соціалізму» [13, с. 59]. Також М. Ковалевський закликав до утворення власними силами Української демократичної республіки [1, с. 78]. На такій позиції стояв і М. Порш, який звернувся до військових з такою промовою: «Сучасне українське військо – то частина, правда значна, але тільки частина і притому менша. Тому не може воно тепер на своєму з'їзді і не повинно йти самостійним політичним шляхом. Перші два Військові з'їзди були ще до певної міри обвіяні національною

військовою романтикою. Третій Військовий з'їзд мусить рішуче відкинути ці рештки старих часів, повинен зрозуміти, що сучасна демократія скрізь, а тим більше українська, простує не до постійного війська, не до воєн. Українська демократія стала на шлях федерації, і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересі трудящих мас» [6, с. 57]. На третій день з'їзду прибуло вже понад 2 тис. делегатів [12, 4 листопада].

Цю ж думку наступного дня у своєму вітальному слові повторив і М. Грушевський: «Ми певні, що ви підете разом із нами до нашої мети – української демократичної республіки у федерації з російською республікою» [19, с. 50–51].

У резолюції Третього Всеукраїнського військового з'їзду «Про українізацію армії і флоту» було зазначено: «у зв'язк з тими перешкодами, які чинить у справі українізації війська Тимчасове правительство, з'їзд домагається, щоб цю справу було цілком передано у руки генерального секретаря військових справ [17, с. 874; 10, 2 листопада]. Далі говорилося про те, «щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів для того, щоб українізація могла проводитись планомірно і безупинно, щоб українці-воєнки могли переводитись до своїх частин не тільки командами, а і поодинці, з'їзд домагається негайного заведення українських полків і бригад» [14, с. 54; 10, 2 листопада]. Крім цього була прийнята резолюція, що стосувалася українізації Чорноморського флоту. В ній говорилося: «Через те, що Чорноморський флот в своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіальних водах України, з'їзд постановив, щоб Генеральна морська рада приступила негайно до українізації Чорноморського флоту» [10, 2 листопада; 11, с. 54].

На військовому з'їзді було заслухано доповіді з місць, обговорено поточний політичний момент, земельну та продовольчу справи, демобілізацію армії. Форум висловився за негайне проголошення Центральною Радою демократичної республіки в українських етнографічних межах, узяття УЦР і Генеральним секретаріатом усієї повноти влади у свої руки, скликання суверенних Установчих зборів, які повинні ствердити республікансько-демократичні форми правління в Україні [3, с. 25].

Особливе збудження депутатів спричинили повідомлення про те, що судові власті одержали від міністерства юстиції Тимчасового уряду вказівку розпочати справу щодо притягнення до відповідальності генеральних секретарів за протизаконне рішення скликати Українські Установчі збори, а Голову Генерального Секретаріату разом із рядом провідних українських діячів викликати до Петрограда «для особистих пояснень з приводу повідомлень про агітацію на Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів» [4, с. 194]. Від подібного виклику чекати чогось доброго не доводилось, почали навіть поширюватись чутки про їх можливий арешт у столиці. Всі розуміли, що у відносинах між Тимчасовим урядом і Центральною Радою визрів новий конфлікт. В. Винниченко назвав звинувачення Генерального Секретаріату

в сепаратизмі і самостійності провокацією: «Всім тим, що ми тепер маємо, завдячуємо своєму революційному військові, котре найбільше дало для досягнення цих здобутків волі, які тепер у нас є» [12, жовтня], – закінчив він. Делегати висловили побажання, щоб за таких обставин генеральні секретарі утрималися від поїздки до Петрограда, однак В. Винниченко заперечив, що генеральні секретарі все ж вирішили їхати, оскільки багато державних питань потребували негайного розв'язання [8, 22 октябрю].

Лейтмотивом виступу В. Винниченка на військовому з'їзді стало запевнення, що провід Української революції не відступиться від положень Декларації Генерального Секретаріату, ухвалені 29 вересня 1917 р. [18, с. 40] Особливий наголос робився на двох наріжних моментах – незалежності української виконавчої влади від Тимчасового уряду і самочинному скликанні Українських Установчих зборів. Щоправда, ясності в позицію не вносили заяви про те, що «Генеральний Секретаріат їде до Петрограда (було вирішено ще 22 жовтня направити В. Винниченка, І. Стешенка та О. Зарубіна – Р. 3.) тільки для остаточного вирішення питання, які функції мусять відійти до нього». До того ж солдати гнівно обурювались настійними чутками про можливі репресії щодо лідерів українства і вимагали не посилати делегацію генеральних секретарів до Тимчасового уряду. І все ж останнє сприймалося скоріше як тло, на якому розгорталася боротьба за найголовніше – за остаточне знищення імперії, що агонізувала. Бурхливим схваленням супроводжувались запевнення В. Винниченка в тому, «що скоро буде затверджено федерацію вільних республік. Временному Правительству не вдасться зберегти централістичної Росії» [18, с. 41]. 24 жовтня вранці, до початку роботи з'їзду, до цирку прибув полк георгіївських кавалерів, який сформувався у місті. Вони звернулися до з'їзду з проханням визнати їх українським полком ім. полковника Івана Богуна [10, 24 жовтня].

Під час роботи Третього Всеукраїнського військового з'їзду більшовики зробили в Петрограді збройний переворот і взяли владу в свої руки. Дізнавшись про події, що відбулися в Петрограді, військовий з'їзд вимагав від Центральної Ради «негайного проголошення в найближчій сесії Української Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з іншими народами мають бути вироблені Українськими Суверенними Зборами» [12, 29 жовтня]. Проте відносно більшовицького перевороту в Петрограді більшість членів з'їзду зайняли хибну позицію, не вважаючи його антидемократичним. Щодо України, то з'їзд вважав, що в Україні вся влада має перейти до Центральної Ради. З'їзд постановив «боротися з домаганнями більшовиків про передачу влади в Україні Радам робітничих та селянських депутатів, та вимагати від Генерального Секретаря скликати Українські Установчі збори» [12, 4 листопада]. 26 жовтня делегати ухвалили на певний час припинити роботу з'їзду, весь делегатський склад оголосили полком, який поступав у розпорядження Генерального

секретаріату [2]. Однак, 27 жовтня загальні збори делегатів, які відбулися в Педагогічному музеї, ухвалили продовжити роботу з'їзду [12, 29 жовтня].

На з'їзді також була прийнята резолюція «Про українізацію війська», в якій говорилось, що військо повинно перейти на національно-територіальний принцип і всі українці на фронті і в тилу повинні бути вилучені в окремі частини, також має бути проведена українізація залог на території України, всім цим мав керувати Генеральний секретар військових справ. Також, з'їзд вважав за потрібне: «Відтепер починаючи, перевести всі українізовані частини війська на Південно-Західний фронт і вивести звідти та з території України всі російські військові частини» [12, 29 жовтня]. 31 жовтня з'їзд закінчив свою роботу.

З делегатів з'їзду було сформовано перший Український полк охорони революції, який очолив полковник Юрій Капкан. Полк у ході боїв 29–31 жовтня 1917 у Києві розбив військові частини штабу Київської Військової Округи, які підтримували повалений Тимчасовий уряд і придушив заколот більшовиків у місті. Постанови Третього Всеукраїнського військового з'їзду в значній мірі вплинули на рішення УЦР проголосити Українську Народну Республіку.

Значення III Всеукраїнського військового з'їзду полягало в тому, що він розглядав питання крайової влади в Україні, вимагав проведення виборів до Українських Установчих Зборів. У відповідь на жовтневі події в Петрограді з'їзд підтримав статус Української Центральної Ради як єдиної влади в Україні і зажадав від неї негайно проголосити Українську демократичну республіку, об'єднавши в її межах всі українські етнічні землі, домогтися завершення війни, здійснити українізацію частин і гарнізонів та Чорноморського флоту, розробити широкий план проведення демобілізації. Рішення з'їзду в подальшому призвели до проголошення III Універсалу та створення УНР і будівництва української держави.

Список використаних джерел

1. Верстюк, ВФ., 2003. 'Український національний визвольний рух (березень – листопад 1917 р.)', *Український історичний журнал*, №3, с.63–81.
2. Верстюк, ВФ., 'Українська Центральна рада і армія', *«Воєнна історія»*, №1–3 (31–33) за 2007 рік, <http://warhistory.ukrlife.org>.
3. Верстюк, ВФ., 2012. 'Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії', *Український історичний журнал*, №3, с.4–27.
4. Верстюк, ВФ., 1997. 'Українська Центральна Рада: Навч. посіб.', К.: *Заповіт*, 344 с.
5. Гуменюк, О., 2017. 'Історія', *Наше слово*.
6. Збаразький, С., 1958. 'Крути. До 40-річчя Великого Чину. 29-го січня 1918 р.', Мюнхен; Нью-Йорк, 104 с.
7. 'Історія Українського війська', 1953, Вінніпег, 832 с.
8. 'Киевская мысль', 1917.
9. Мазіпчук, ПД., 2006. 'Українські військові з'їзди за доби Центральної Ради: агітаційно-пропагандистський аспект', *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, Львів, №571, с.230–239.
10. 'Народна воля', 1917.
11. 'Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів', 1994, Київ: *Наукова думка*, 558 с.
12. 'Нова Рада', 1917.
13. Полонська-Василенко, Н., 1995. 'Історія України: У 2 т.', К.: *Либідь*, 608 с.

14. 'Резолюція Третього Всеукраїнського військового з'їзду про українізацію армії і флоту', 1994, *Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і м-лів / Упор. М. Панчук та інші*, К.: *Наукова думка*, 570 с.

15. 'Робітничая газета', 1917.

16. 'Російський державний військово-історичний архів', Ф.2067, Оп.1, Спр.3811.

17. 'Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали', 2003, *Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.*, К.: *Видавництво імені Олени Телізи*, 1024 с.

18. Христюк, П., 1921. 'Замітки і матеріали до історії української революції (1917–1920 рр.)', Т.2, Відень, 204 с.

19. Щусь, ОЙ., 1992. 'Всеукраїнські військові з'їзди', *Всеукраїнські військові з'їзди*, с.1–86.

20. '1917 год на Киевщине: хроника событий', 1928, *сост.: А. Иргизов и др.; под ред. В. Манилова*, К.: *Гос. изд-во Украины*, 583 с.

References

1. Verstjuk, VF., 2003. 'Ukrain's'kyj nacional'nyj vyzvol'nyj ruh (berezen' – lystopad 1917 r.) (Ukrainian National Liberation Movement (March - November 1917))', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №3, s.63–81.
2. Verstjuk, VF., 'Ukrain's'ka Central'na rada i armija (Ukrainian Central Council and Army)', *«Vojenna istorija»*, №1–3 (31–33) za 2007 rik, <http://warhistory.ukrlife.org>.
3. Verstjuk, VF., 2012. 'Ukrain's'ka Central'na Rada j ukrai'nizacija vijs'kovyh chastyn rosijs'koi armii' (Ukrainian Central Rada and Ukrainization of the military units of the Russian Army)', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №3, s.4–27.
4. Verstjuk, VF., 1997. 'Ukrain's'ka Central'na Rada: Navch. posib. (The Ukrainian Central Rada: A Manual)', К.: *Zapovit*, 344 s.
5. Gumenjuk, O., 2017. 'Istorija (History)', *Nashe slovo*.
6. Zbaraz'kyj, S., 1958. 'Kruty. Do 40-richchja Velykogo Chynu. 29-go sichnja 1918 r. (Cool To the 40th anniversary of Great Order. January 29, 1918)', Mjunhen; N'ju-Jork, 104 s.
7. 'Istorija Ukrain's'kogo vijs'ka (History of the Ukrainian Army)', 1953, Vinnipeg, 832 s.
8. 'Kievskaja mysl' (Kiev thought)', 1917.
9. Mazipchuk, PD., 2006. 'Ukrain's'ki vijs'kovi z'i'zdy za doby Central'noi Rady: agitacijno-propagandyst's'kyj aspekt (Ukrainian military congresses during the time of the Central Rada: propaganda and propaganda aspect)', *Derzhava ta armija. Visnyk Nacional'noho universytetu «L'viv's'ka politehnika»*, L'viv, №571, s.230–239.
10. 'Narodna volja (People's will)', 1917.
11. 'Nacional'ni vidnosyny v Ukraini u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv (National relations in Ukraine in the twentieth century. Collection of documents and materials)', 1994, Kyi'v: *Naukova dumka*, 558 s.
12. 'Nova Rada (New Council)', 1917.
13. Polons'ka-Vasilenko, N., 1995. 'Istorija Ukrainy: U 2 t. (History of Ukraine: In 2 t.)', К.: *Lybid'*, 608 s.
14. 'Rezolucija Tret'ogo Vseukrai'ns'kogo vijs'kovogo z'i'zdu pro ukrai'nizaciju armii i flotu (Resolution of the Third All-Ukrainian Military Congress on the Ukrainization of the Army and Navy)', 1994, *Nacional'ni vidnosyny v Ukraini u XX st. Zb. dok. i m-liv / Upor. M. Panchuk ta inshi*, К.: *Naukova dumka*, 570 s.
15. 'Robitnycha gazeta (Work newspaper)', 1917.
16. 'Rosijs'kyj derzhavnyj vijs'kovo-istorychnyj arhiv (Russian State Military Historical Archive)', F.2067, Op.1, Spr.3811.
17. 'Ukrain's'kyj nacional'no-vyzvol'nyj ruh. Berezen'-lystopad 1917 roku: Dok. i materialy (Ukrainian national liberation movement. March–November 1917: Doc. and materials)', 2003, *Uporjad.: V. Verstjuk (kerivnyk) ta in.*, К.: *Vydavnyctvo imeni Oleny Teligy*, 1024 s.
18. Hrystjuk, P., 1921. 'Zamitky i materialy do istorii ukrai'ns'koi revolucii' (1917–1920 rr.) (Notes and Materials to the History of the Ukrainian Revolution (1917–1920))', Т.2, Vidен', 204 s.
19. Shhus', OJ., 1992. 'Vseukrai'ns'kija vijs'kovi z'i'zdy (All-Ukrainian military congresses)', *Vseukrai'ns'ki vijs'kovi z'i'zdy*, s.1–86.
20. '1917 god na Kievshhine: hronika sobytij (1917 in the Kiev region: a chronicle of events)', 1928, *sost.: A. Irgizov i dr.; pod red. V. Manilova*, К.: *Gos. izd-vo Ukrainy*, 583 s.

* * *